વિદેશી રાષ્ટ્રની સંસ્થા સાથે વેપાર કરવામાં કેટલું જોખમ અને કેટલી સલામતી છે?

ખાસ લેખઃ ૪

ડૉ. રાજીવકુમાર ગુપ્તા આઈ. એ. એસ.
(એક્ઝીક્યુટિવ ડિરેક્ટર સરદાર સરોવર, નર્મદા નિગમ લિ.)

તમે કોન્ટ્રાકટર છો અને જુદી જુદી સંસ્થાઓનું નાનું મોટું કામ કરી આપવાનો કોન્ટ્રાક્ટ લો છો? કે પછી તમે જુદી જુદી સંસ્થાઓને અલગ અલગ જાતની ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડવાના વેપારમાં છો? જવાબ હા હોય તો તમારે દિલ્હીના હરભજનસિંહ ધલ્લાને થયેલો અનુભવ જાણવો જ રહ્યો. એ પછી તમે નક્કી કરજો કે કોઇ વિદેશી એમ્બસી, કોન્સ્યુલેટ જનરલ કે વિદેશી સરકારની નોન કોમર્શિયલ સંસ્થા સાથે ભવિષ્યમાં આ રીતે મકાનની જાળવણીનો કે સમારકામનો કોન્ટ્રાકટ લેવાની વાત આવે કે જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડવાનો કરાર કરવાની સ્થિતિ આવે તો વાતમાં આગળ વધવું કે નહીં.

કોન્ટ્રાકટર હરભજનસિંહ ધલ્લાએ ૧૯૭૬માં અલ્જિરિયાની એમ્બસીના મકાનના મેઇન્ટેનન્સ, રીપેરિંગ અને રીનોવેશનનું કામ કરી આપ્યું હતું. તેમણે તેમને સોંપવામાં આવેલું કામ પૂરું કર્યું અને પછી કામનાં બિલ આપ્યાં, પરંતુ એમને એમાંથી થોડી રકમ જ ચૂકવવામાં આવી. હરભજનસિંહના દાવા મુજબ, ૧૮%ના વ્યાજે રૂા.૨૭,૦૦૦/- ની રકમ એમ્બસીએ તેમને ચૂકવવાની બાકી હતી. હરભજનસિંહે વિદેશી મંત્રાલયમાં રજૂઆત કરી, જેણે પગલાં લેવામાં ઢીલાશ દાખવી. કહેવાય છે કે મંત્રાલયે આ બાબતે અલ્જિરિયાની એમ્બસીનો સંપર્ક સાધ્યો. જેણે મંત્રાલયને જાણ કરી કે એમ્બસીમાં જાળવવામાં આવતા હિસાબો મુજબ, પીટીશનર (હરભજનસિંહ) એ જે કંઇ કામ કરી આપ્યું છે તેના પેટે તેમણે લેવાની થતી રકમ એમ્બસીએ ચૂકવી આપી છે. એમ્બસીએ એવો દાવો પણ કર્યો કે તેણે હરભજનસિંહના નામે રૂા.૧૭,૫૦૦/- નો ચેક આપ્યો હતો અને એમ્બસીના કહેવા પ્રમાણે એ ચેક તેમણે વટાવી પણ લીધો હતો. જોકે હરભજનસિંહે એવો દાવો કર્યો કે આ ચેકના બદલામાં તેમને રકમ તો મળી હતી, પણ એ તેમણે એમ્બસીના ફાઇનાન્સિયલ એટેચીને સુપરત કરી હતી, જેણે તેમને માત્ર રૂા.૩,૩૩૦/- ચૂકવ્યા હતા. હરભજનસિંહે એવો પણ આક્ષેપ કર્યો છે કે તેઓ બાકીની રકમ લેવા ગયા ત્યારે એ ફાઇનાન્સિયલ એટેચીએ તેમની સામે રીવોલ્વર તાકી હતી અને ગંભીર પરિણામોની ધમકી આપી હતી. આ સંજોગોમાં હરભજનસિંહે એમ્બસી સામે કેસ માંડવા માટે ૧૯૮૩માં વિદેશ મંત્રાલયની મંજૂરી માગી, પણ રાજકીય કારણોસર તેમની માગણી નકારી કાઢવામાં આવી. હરભજનસિંહે ત્યારનાં વડાં પ્રધાન સ્વ. શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીનો પણ સંપર્ક સાધ્યો હતો અને તેમને વડાપ્રધાનના રાહત ભંડોળમાંથી વળતર આપવા વિનંતી કરી હતી, પરંતુ શ્રીમતી ગાંધીની સૂચનાઓ પણ બહેરા કાને અથડાઇ. છેવટે, બધી બાજુએથી નિરાશ થયેલા હરભજનસિંહે ન્યાય મેળવવા માટે સર્વોચ્ચ અદાલતનો આશરો લીધો.

'આપણું બંધારણ દરેક નાગરિકને કાયદાઓને આધિન રહીને, મુકત રીતે વેપાર કરવાનો અધિકાર આપે છે. આ કિસ્સામાં, હરભજનસિંહને આ દેશમાં મેઇન્ટેનન્સ અને રીપેરિંગનો કોન્ટ્રાકટ લેવાનો અધિકાર હતો. એ અધિકાર પર નિયંત્રણ, અંકુશ કે મનાઇને લગતી જોગવાઇઓ ધ્યાનમાં રાખીને પોતાની રીતે પોતાનું કામ કરવાનો તેમને અધિકાર હતો. તેમણે અલ્જિરિયાની એમ્બસીમાં અને અલ્જિરિયાના એમ્બેસેડરના નિવાસસ્થાને મેઇન્ટેનન્સનું કામ સંભાળ્યું હતું એટલે લાગતા વળગતા પક્ષો વચ્ચે રકમમાં જે કંઇ બાંધછોડ થાય તેને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમને જે રકમ આપવાનું નક્કી થયું હોય તે રકમ મેળવવાનો તેમને કાયદાકીય અધિકાર હતો. આ કિસ્સામાં રકમની ચૂકવણીમાં જે કંઇ વિખવાદ થાય તે કોન્ટ્રાકટના કાયદાઓ મુજબ હાથ પર લેવાવો જોઇતો હતો કે હલ થવો જોઇતો હતો, પરંતુ સીપીસીના સેકશન ૮૬ મુજબના ન્યાયક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી કેન્દ્ર સરકારે આ કામ આપખુદ રીતે કે મનસ્વી રીતે કરવું ન જોઇએ અને આવા વિખવાદમાં દાવાની સચ્ચાઇ નક્કી કરવાનો કે ન્યાય તોળવાનો પ્રયાસ કરવો ન જોઇએ.

હરભજનસિંહના દાવામાં સચ્ચાઇ છે કે નહીં તે ચોક્કસ નક્કી થવું જોઇએ, પણ સાથોસાથ, આ દેશના કોઇપણ નાગરિકને થયેલા મનદુઃખને યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય રીતે, ન્યાયી રીતે હાથ પર લેવાનાં આવે એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. એક મકાનમાં કોન્ટ્રાકટ કે આર્કિટેકટની દેખરેખ નીચે કડિયાકામ થયું હતું અને તેમાં થયેલા વિખવાદ અંગે કેસ માંડવાની મંજૂરી આપવા માટે રાજકીય કારણોસર ઇન્કાર કરી દેવામાં આવ્યો. આ આખી વાતમાં કોઇ વિદેશી રાષ્ટ્રના મોભાને શું અસર થઇ જાય કે બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધ કેવી રીતે જોખમમાં આવી પડે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. જો નાગરિકને થયેલા મનદુઃખને ન્યાયી રીતે તપાસવામાં આવ્યું હોત તો બે રાષ્ટ્રો વચ્ચેના રાજકીય સંબંધો વધુ તંદુરસ્ત ગણાયા હોત અને વિદેશી રાષ્ટ્રની વધુ સારી પ્રતિષ્ઠા ઊભી થઇ હોત. માનવ અધિકારની દૃષ્ટિએ પણ આ જ રીત યોગ્ય હતી.

> **વિદેશી રાષ્ટ્રની સંસ્થા સામે કેસ કરવા માટે તમારે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી માગવી પડે અને જો સરકાર મંજૂરી નકારી કાઢે તો તમે એ નિર્ણય સામે કોઇ અપીલ પણ કરી શકો નહીં.**

કેન્દ્ર સરકાર સીપીસીના સેકશન ૮૬ હેઠળ મંજૂરી આપે કે ન આપે તો એ નિર્ણય સામે અપીલ કરવાની કોઇ જોગવાઇ નથી. અદાલતની કાર્યવાહી દરમિયાન મંજૂરી કે તેના અભાવ વિશે સવાલો ઊભા કરી શકાય, પણ તેની સામે અપીલ કરવાની કોઇ જોગવાઇ ન હોવાથી, સિવિલ પ્રોસીજર કોડના સેકશન ૮૬ હેઠળના અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરનાર યોગ્ય સત્તાધિકારી સંબંધિત બાબતો અને તથ્યોનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન અને મૂલવણી કરે એ બહુ જરૂરી બની જાય છે. મંજૂરી આપવાનો કે નકારવાનો નિર્ણય કરતી વખતે કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંતોને પણ અનુસરવામાં આવે એ જરૂરી છે અને નિર્ણય એ રીતે અપાવો જોઇએ જેથી તેની પાછળનાં કારણો સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય. કમનસીબે, હરભજનસિંહના કિસ્સામાં જોવા મળ્યું તેમ, વાસ્તવમાં આવું કશું થતું નથી.

એ કેસમાં, સર્વોચ્ચ અદાલતે છેવટે કેન્દ્ર સરકારનો નિર્ણય રદ કરી નાખ્યો, અને આ બાબત કુદરતી ન્યાયને ધ્યાનમાં રાખીને અને આ વિશેના આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં આવેલાં પરિવર્તનોને નજર સમક્ષ રાખીને નિર્ણય વિશે ફેરવિચારણા કરવા કેન્દ્ર સરકારને કહ્યું. અદાલતે હરભજનસિંહ સાથે પરસ્પરની સમજૂતીથી સમાધાન થઇ શકતું હોય તો એ શકયતા પણ તપાસી જોવા સૂચના આપી હતી.

આ કેસ બતાવે છે કે વિખવાદ તદ્દન વેપારી બાબતોને લગતો હોય તો પણ કેસ માંડવા માટે કેન્દ્ર સરકારની મંજૂરી લેવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે. વિદેશી એમ્બસી કે વિદેશી સરકારની માલિકીની સંસ્થા સાથે કામ કરતા કોઇપણ ભારતીય નાગરિકને તેણે કરેલા કામ વિશે કે રકમની ચૂકવણી વિશે કોઇ વિવાદ થાય તો ભારતીય નાગરિક ગેરલાભની સ્થિતિમાં જ રહે છે. બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાકટર્સ, હાર્ડવેરના વેપારીઓ, એરકંડીશનીંગ કે ઇલેકટ્રીકલ્સનું કામકાજ કરતા ધંધાર્થીઓએ આપણા દેશમાં કાર્યરત વિદેશી સરકારની માલિકીની સંસ્થાઓ સાથે કામ કરતી વખતે હરભજનસિંહનો કિસ્સો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. આ લેખ લખાઇ રહ્યો હતો ત્યારે જ મારા એક મિત્ર, કે જેઓ બ્રિટિશ કાઉન્સિલ (બ્રિટનની સરકારની જ સંસ્થા) સંચાલિત બ્રિટિશ કલ્ચરલ સેન્ટર માટે પ્રિન્ટિંગનું થોડું કામકાજ કરી આપે છે, તેમણે મને પૂછ્યું કે તેમને તેમના બિલની રકમ ચૂકવવામાં ન આવે કે બિલ કરતાં ઓછી રકમ ચૂકવવામાં આવે તો? આ સંજોગોમાં કોઇ ઉપાય ખરો? મેં એમને કહ્યું કે ભારતના અત્યારના કાયદાઓ જોતાં, તેમની સ્થિતિ હરભજન સિંહના જેવી થાય.

કહેવાનો મતલબ એ નથી કે આ પ્રકારના તમામ કેસમાં ભારતીય નાગરિકને નુકસાન જ વેઠવાનું આવે, પણ વિખવાદના સંજોગોમાં તેમને ન્યાય ન મળે અથવા તો યોગ્ય પ્રતિસાદ ન મળે કે સ્પષ્ટ કાયદાકીય ઉપાય ન મળે એવી શકયતા નકારી શકાય નહીં. વિદેશી એમ્બસીઓ/ સંસ્થાઓ સાથે કામ કરતા બિઝનેસમેનો, વેપારીઓ કે કોન્ટ્રાકટરોને અમારી એટલી જ સલાહ છે કે તેઓ એડવાન્સમાં રૂપિયા મેળવી લઇને પછી જ કામ કરે.